

O‘ZBEK TILIDA “SHAFQAT” KONSEPTINING IFODALANISH XUSUSIYATLARI

Raximova Mumtozbegim Numonjon qizi

Andijon davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida magistranti

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilida shafqat konseptining lingvokulturologik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda shafqat tushunchasining lug‘aviy, frazeologik hamda paremiologik birliklarda ifodalanishi, uning milliy-madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liqligi ochib beriladi. Shuningdek, konseptning badiiy matnlardagi aks etishi Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy kabi adiblar ijodi misolida yoritiladi.*

Maqolada shafqat konsepti “rahm”, “mehr”, “muruvvat”, “insonparvarlik” kabi yaqin ma’noli birliklar bilan semantik munosabatda ko‘rib chiqilib, uning nutqiy voqelanishi va pragmatik vazifalari aniqlanadi. Konseptning diniy-ma’rifiy manbalarda, xususan, Qur’oni Karim va Hadis matnlarida ifodalanish xususiyatlari ham tahlil doirasiga kiritiladi.

Kalit so‘zlar: *shafqat konsepti, lingvokulturologiya, konseptual tahlil, semantik maydon, milliy mentalitet, mehr, rahm, muruvvat, insonparvarlik, paremiologik birliklar, frazeologizmlar, badiiy matn, Qur’oni Karim, Hadis.*

Abstract. *This article examines the linguocultural and semantic features of the concept of compassion in the Uzbek language. The study reveals the ways this concept is expressed in lexical, phraseological, and paremiological units and highlights its close connection with national and cultural values. The representation of the concept in literary texts is analyzed based on the works of Alisher Navoi and Abdulla Qodiriy.*

The article explores the semantic relations of the concept of compassion with related notions such as mercy, kindness, and humanity. The peculiarities of its expression in religious and educational sources, particularly in the Qur'an and Hadith, are also analyzed.

Keywords: *the concept of compassion, linguoculturology, conceptual analysis, semantic field, national mentality, kindness, mercy, humanity, paremiological units, phraseological units, literary text, Qur'an, Hadith.*

Аннотация. *В данной статье анализируются лингвокультурологические и семантические особенности концепта милосердия в узбекском языке. В исследовании раскрываются способы выражения данного концепта в лексических, фразеологических и паремиологических единицах, а также его связь с национально-культурными ценностями. Отражение концепта в художественных текстах рассматривается на примере творчества Алишер Навои и Абдулла Кадыри.*

В статье концепт милосердия анализируется в семантической взаимосвязи с такими близкими по значению единицами, как «сострадание», «доброта», «гуманность». Также исследуются особенности его выражения в религиозно-просветительских источниках, в частности в Коран и Хадисы.

Ключевые слова: *концепт милосердия, лингвокультурология, концептуальный анализ, семантическое поле, национальный менталитет, доброта, сострадание, гуманность, паремиологические единицы, фразеологизмы, художественный текст, Коран, Хадисы.*

Til – millatning ma’naviy olami, tarixiy tajribasi va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi muhim ijtimoiy hodisadir. Har bir til o‘z egalarining dunyoqarashi, axloqiy me’yorlari va ruhiy kechinmalarini muayyan konseptlar orqali ifodalaydi. Shu ma’noda, o‘zbek tilidagi shafqat konsepti milliy mentalitet va madaniy tafakkurning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shafqat tushunchasi insonparvarlik, mehr-oqibat, rahm-shafqat, muruvvat kabi axloqiy kategoriyalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, o‘zbek xalqining asrlar davomida shakllangan ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi.

Lingvokulturologiya yo‘nalishida konsept tushunchasi til va madaniyat o‘zaro munosabatini ochib berishda muhim nazariy vosita sifatida qaraladi. Shafqat konsepti nafaqat lug‘aviy birliklar orqali, balki frazeologizmlar, maqol va matallar, badiiy matnlar hamda diniy manbalarda ham faol ifodalanadi. Xususan, Qur‘oni Karim va Hadis manbalarida shafqat va rahm tushunchalari insoniy komillikning muhim belgisi sifatida talqin etiladi. Bu esa mazkur konseptning o‘zbek tilidagi semantik maydonini kengaytiradi hamda uning diniy -ma’rifiy asoslarini mustahkamlaydi.

Shuningdek, o‘zbek mumtoz va jadid adabiyotida ham shafqat konsepti yetakchi badiiy-estetik g‘oyalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida mehr va muruvvat komil inson fazilati sifatida ulug‘lanadi, Abdulla Qodiriy ijodida esa shafqat ijtimoiy adolat va inson qadr-qimmatini bilan uyg‘un holda tasvirlanadi.

Shafqat konseptini lingvokulturologik jihatdan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning konseptologiya, semantika va pragmatika yo‘nalishlari bilan bevosita bog‘liqdir. Konsept nazariyasining shakllanishi va rivojlanishida rus va jahon tilshunoslari muhim o‘rin tutadi. Xususan, Yuriy Stepanov konseptni madaniyatning “yadro birligi” sifatida talqin qilib, uni tarixiy va madaniy qatlamlar asosida tahlil qilish zarurligini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, har bir konsept til birliklarida o‘zining semantik, etimologik va aksiyologik qatlamlari orqali namoyon bo‘ladi. Konseptual tahlil metodologiyasining rivojida Anna Wierzbickaning ishlari alohida ahamiyatga ega. U universal semantik primitivlar nazariyasini ilgari surib, madaniy ahamiyatga ega tushunchalarning til orqali ifodalanishini qiyosiy asosda o‘rganadi. Bu

yondashuv shafqat konseptining milliy va umuminsoniy jihatlarini aniqlashda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Rus lingvokulturologiyasida konsept tushunchasi Vladimir Karasik va Viktoriya Maslova tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ular konseptni milliy ong va kommunikativ xulq-atvor bilan bog‘liq holda talqin qilib, uning nutqiy voqelanish mexanizmlarini ko‘rsatib beradilar. Mazkur nazariy qarashlar o‘zbek tilida shafqat konseptining pragmatik xususiyatlarini aniqlashda muhim metodologik asos yaratadi.

O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar so‘nggi yillarda faol rivojlanmoqda. Xususan, Shavkat Rahmatullayevning leksikologiya va semantika bo‘yicha ishlari, shuningdek, o‘zbek tilining izohli lug‘atlari shafqat, rahm, mehr kabi birliklarning lug‘aviy-semantik xususiyatlarini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Bundan tashqari, o‘zbek badiiy tafakkurida shafqat konsepti Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy kabi adiblar ijodida axloqiy-estetik kategoriya sifatida keng yoritilgan. Ularning asarlarida shafqat insoniy komillik, adolat va muruvvat bilan uyg‘unlashgan holda tasvirlanadi.

Shuningdek, diniy manbalarda, xususan, Qur‘oni Karim va Hadis matnlarida rahm-shafqat tushunchasi ilohiy sifat va insoniy fazilat sifatida talqin etiladi. Bu manbalar shafqat konseptining aksiyologik (baholovchi) qatlamini yoritishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek tilida shafqat leksemasi “*rahm qilish*”, “*mehr ko‘rsatish*”, “*insonparvarlik bilan munosabatda bo‘lish*” ma‘nolarini anglatadi. Izohli lug‘atlarda u ko‘pincha “*rahm*”, “*muruvvat*”, “*mehr-oqibat*” birliklari bilan sinonimik munosabatda beriladi. Biroq semantik tahlil shuni ko‘rsatadiki, mazkur birliklar orasida ma‘no nozikliklari mavjud:

1. Rahm – ko‘proq birovning og‘ir ahvoliga nisbatan achinish hissini bildiradi. Misol: “Yetim bolaga rahm qildi.” (emotsional reaksiya ustun)

2. Mehr – ichki iliqlik va muhabbat bilan bog‘liq kengroq tushuncha. Misol: “Onaning mehri cheksiz.” (barqaror hissiy munosabat)

3. Muruvvat – amaliy yordam ko‘rsatish bilan bog‘liq axloqiy fazilat. Misol: “Keksalarga muruvvat ko‘rsatdi.” (faol harakat mavjud)

4. Shafqat – yuqoridagi ma‘nolarni o‘zida mujassam etgan holda, rahm + faol yaxshilik qilish semasini birlashtiradi. Misol: “U bemorlarga shafqat bilan qaradi.”

Demak, shafqat konsepti semantik maydonda integrativ xarakterga ega bo‘lib, hissiy (rahm), axloqiy (mehr) va amaliy (muruvvat) komponentlarni birlashtiradi.

O‘zbek xalq maqollarida shafqat konsepti milliy mentalitetning muhim belgisi sifatida namoyon bo‘ladi: “*Mehr bergan – el topar*”, “*Yaxshilik qil, suvga tashla, baliq bilmasa ham, Xoliq bilar.*”

Ikkinchi maqolda diniy-axloqiy qatlam yaqqol ko‘rinadi. Bu yerda shafqat va yaxshilik ilohiy nazorat ostida qadrlanishi ta‘kidlanadi. Ushbu g‘oya Qur‘oni Karim oyatlaridagi rahm-shafqat konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi. Xususan, unda Allohning “Ar-Rahmon”, “Ar-Rahim” sifatleri orqali rahm-shafqat oliy qadriyat sifatida talqin etiladi. Paremiologik birliklarda shafqat ko‘pincha ijtimoiy birdamlik va jamoaviy qadriyatlar bilan bog‘lanadi. Bu hol milliy ongda shafqatning faqat individual emas, balki ijtimoiy mas‘uliyat ekanini ko‘rsatadi.

Frazeologizmlar konseptning obrazli ifodalanishida muhim rol o‘ynaydi:

“Ko‘ngli yumshoq” – shafqatli, rahmdil inson

“Bag‘ri keng” – kechirimli va muruvvatli

“Yuragi tosh” – shafqatsiz inson

Masalan: “U ko‘ngli yumshoq, bironi ranjitmaydi” bu yerda shafqat konsepti metaforik model orqali ifodalanmoqda. “Yuragi tosh odamdan yaxshilik kutma”

bu misolda “tosh” obrazi orqali shafqatsizlik konsepti shakllanadi. Demak, shafqat va shafqatsizlik oppozitsiyasi milliy til ongida metaforik qarama-qarshilik asosida quriladi.

Mumtoz adabiyotda shafqat komillik mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Alisher Navoiy asarlarida muruvvat va mehr insonning ulug‘ fazilati sifatida talqin qilinadi. Masalan, uning nasriy pand-nasihatlarida rahmdillik hukmdor va oddiy inson uchun ham asosiy axloqiy mezon sifatida ko‘rsatiladi. Bu yerda konsept quyidagi model asosida shakllanadi:

Shafqat → Komillik → Jamiyat barqarorligi

Jadid adabiyotida esa konsept ijtimoiy muhit bilan bog‘liq holda chuqurlashadi. Abdulla Qodiriy ijodida kambag‘al va mazlum qatlam taqdiri tasvirida shafqat hissi kuchli emotsional ta‘sir vositasiga aylanadi. Masalan: qahramonning nochor ahvolini tasvirlash orqali muallif o‘quvchini hamdardlikka undaydi. Bu yerda shafqat konsepti pragmatik vazifani bajaradi – o‘quvchining hissiy reaksiyasini shakllantiradi.

Shafqat konsepti dialogik nutqda ko‘pincha iltimos, kechirim yoki taskin berish va ziyatida qo‘llanadi:

“Menga shafqat qiling.” – iltimos akti

“Bechoraga shafqat qilaylik.” – undov, chaqiriq

“Shafqatsiz hukm.” – salbiy baholash

Bu yerda konsept nutq aktining kommunikativ maqsadiga xizmat qiladi. U baholovchi va ta‘sir etuvchi funktsiya bajaradi. Shafqat konsepti nutqda ko‘pincha baholovchi-ekspressiv ma‘no yuklaydi:

“Shafqatsiz odam” – salbiy baho.

“Shafqatli ona” – ijobiy axloqiy ideal.

Bu birliklar orqali jamiyatning axloqiy me‘yorlari ifodalanadi. Ayniqsa, diniy diskursda shafqat insonning imon va komillik darajasi bilan bog‘lanadi. Hadis manbalarida “*Rahm qilmagan kishiga rahm qilinmas*” mazmunidagi hikmatlar mavjud bo‘lib, bu shafqatni ijtimoiy munosabatning asosiy sharti sifatida belgilaydi. Pragmatik jihatdan shafqat konsepti quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- Baholovchi funksiya – ijobiy yoki salbiy munosabat bildirish.
- Ta’sir etish funksiyasi – hamdardlik uyg‘otish.
- Axloqiy normativ funksiya – xulq-atvor me‘yorini belgilash.

Demak, leksik-semantik jihatdan quyidagi mikromaydonni ajratish mumkin:

Yadro birlik	Semantik belgisi	Misol
Shafqat	Rahm, yordam	U yarador qushga shafqat qildi.
Rahm	Achinish	Unga rahmim keldi.
Mehr	Iliqlik	Onasining mehri tugamas.
Muruvvat	Saxiylik	Muruvvatli inson elga suyanch.

Shafqat konsepti o‘zbek badiiy tafakkurida nafaqat axloqiy fazilat, balki estetik ideal va ijtimoiy mezon sifatida ham talqin qilinadi. Quyida mumtoz va jadid adabiyoti namunalari asosida kengroq tahlil beriladi.

Navoiyning nasriy va nazmiy asarlarida shafqat komil insonning ajralmas sifati sifatida ko‘rsatiladi. Xususan, “Mahbub ul-qulub” asarida insoniy fazilatlar qatorida rahmdillik va muruvvat alohida ta’kidlanadi. Navoiy hukmdor yoki mansabdor shaxsning buyukligi uning shafqati bilan o‘lchanishini ta’kidlaydi.

Navoiyning g‘azallarida ham “mehr”, “muruvvat”, “rahm” birliklari ko‘pincha ishqiy kontekstda qo‘llanadi. Masalan, oshiq ma’shuqadan “rahm” kutadi. Bu esa shafqatni:

Shafqat → Najot → Ruhiiy taskin modeli asosida talqin qilish imkonini beradi.

“O‘tkan kunlar” romanida shafqat ijtimoiy-psixologik qatlamda ochiladi. Qahramonlarning insoniy qiyofasi ularning boshqalarga munosabati orqali baholanadi. Misol (mazmuniy tahlil): Otabekning kambag‘allarga, mazlumlarga nisbatan rahmdil munosabati uning ma’naviy yetukligini ko‘rsatadi.

Cho‘lpon lirikasida inson ruhiyati, iztirobi va jamiyatdagi adolatsizlik tasviri orqali shafqat g‘oyasi bilvosita ifodalanadi. Uning she’rlarida mazlum xalq taqdiri tasvirlanar ekan, o‘quvchida kuchli hamdardlik hissi uyg‘otiladi.

Abdulla Oripov she’rlarida ona obrazi orqali mehr va shafqat konsepti milliy timsol darajasiga ko‘tariladi. Ona – mehr timsoli, uning qalbi cheksiz shafqat manbai sifatida tasvirlanadi.

Badiiy matnlarda shafqat konsepti quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Xarakter yaratish funksiyasi – ijobiy qahramonlar rahmdil sifatida tasvirlanadi.
2. Konflikt yaratish vositasi – shafqatsizlik ijtimoiy muammo manbai sifatida ko‘rsatiladi.
3. Emotsional ta’sir mexanizmi – o‘quvchida hamdardlik uyg‘otadi.
4. Aksiyologik mezon – yaxshilik va yomonlik chegarasini belgilaydi.
5. Kognitiv-badiiy model

Badiiy adabiyot asosida shafqat konseptining quyidagi modeli shakllanadi:

- Yadro: rahm, mehr, muruvvat
- Obrazli qatlam: nur, iliqlik, ona qalbi, bag‘ri kenglik
- Oppozitsiya: tosh yurak, sovuq qalb, zulm
- Natija: ruhiy poklanish, ijtimoiy adolat

Qo‘shimcha misollar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, shafqat konsepti:

- semantik jihatdan integrativ;
- frazeologik va paremiologik fonda faol;
- badiiy matnda estetik-axloqiy mezon;
- diniy diskursda ilohiy sifat;
- nutq jarayonida baholovchi va ta’sir etuvchi vosita;
- metaforik model asosida kognitiv tizimda shakllangan tushunchadir.

Shu bois o‘zbek tilida shafqat konsepti milliy madaniy kodning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi va lingvokulturologik tadqiqot uchun boy empirik material beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslova V. A. Lingvokulturologiya : ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. – M. : Akademiya, 2001. – 208 s.
2. Karasik V. I. Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs. – Volgograd : Peremena, 2002. – 477 s.
3. Stepanov Yu. S. Konstanty: slovar' russkoy kul'tury. – M. : Akademicheskii proekt, 2004. – 992 s.
4. Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – 500 p.
5. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent : G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983. – 256 b.
6. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent : Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2005. – 400 b.

7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati : 5 jildlik. – Toshkent : O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
8. Qur‘oni Karim. – Toshkent : Movarounnahr, 2001. – 604 b.
9. Hadis : Al-jome‘ as-sahih (Imom Buxoriy). – Toshkent : Sharq, 1997. – 3 jild.
10. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent : O‘qituvchi, 1978. – 320 b.